славянска държава и, естествено, като най-велика славянска сила, е едно обстоятелство, което винаги е плашило Западна Европа, инак казано, романо-германския свят. Особено в Германия думата панславизъм, т.е. всеславянство, е била винаги едно „страшилище", с което са били плашени културните западни страни". – Славянски календар. С., 1937, с. 3.

[24] Това е изразено в телеграмата на зам.-наркома на външните работи В. П. Потьомкин до съветския посланик в Прага С. С. Александров, в която се казва: *„1. На въпроса на Бенеш ще окаже ли СССР съгласно договора незабавна и действителна помощ на Чехословакия, ако Франция й остане вярна и също окаже помощ, можете да дадете от името на правителството на Съветския съюз утвърдителен отговор. 2. Също такъв утвърдителен отговор можете да дадете и на другия въпрос на Бенеш – ще помогне ли СССР на Чехословакия като член на Обществото на народите на основание на чл. 16 и 17, ако в случай на нападение от страна на Германия Бенеш се обърне към Съвета на Обществото на народите с молба за прилагане на споменатите членове". Окончателното решение, както се вижда, е оставено за Бенеш, но от друга страна, този отговор рязко контрастира с ултимативното искане на французи и англичани Чехословакия да не се противопоставя на публично организираното си разчленяване".* – В: Документы и материалы кануна второй мировой войны 1937–1939. Т. 1, М., 1981, с. 182.

[25] СССР–Германия 1939. Документы и материалы советско-германских отношений с апреля по октябрь 1939. Кн. 1, Vilnius, 1989, 61–64. Потвърждението на тайните протоколи от Пакта може да се открие в следващия двустранен договор „за дружба и границите", подписан след приключването на първата военна кампания на 28 октомври 1939 г. Пак там, 107–110.

[26] За политиката на българската администрация в присъединените към българската държава земи по време на войната Вж. *Стоянова, В.* Етнодемографската политика на България в присъединените през периода 1941–1944 г. земи – закономерност или анахронизъм в модерното общество. – Balkanistic Forum. Кн. 3, 1994, 54–62.

[27] *Лалков, М.* От надежда към разочарование. Идеята за федерация на балканския югоизток (1944-1948 г.). С. (без год. на изд.), 91–142.

[28] Вж. напр.: *Николов, Н.* Председател на Славянския комитет в София. Освободителната борба на славянските народи. – Славяни, год. 1, кн. 2–3, 1945, 43–45; *Василев, О.* За единството на славянските народи. Пак там, 61–62.

[29] Отчет за Славянския събор, проведен в София на 3–4 март 1945 г. Пак там, 79–95.

[30] ДА на МВнР, оп. 5, а.е. 445, лист 49. В Прага продължава дейността си Славянският институт, който урежда едномесечни летни курсове за славянска наука. През 1948 г. такъв е организиран от 31 юли до 28 август. Подобна институция – Славянски университет, съществува и в Братислава, където за лектор е изпратен служителят от отдела по печата при МВнР Светомир Иванчев. – Пак там, л. 60. В Прага се провеждат и периодични културни тържества на Славянския комитет – през май 1948 г. в рамките им е проведен фестивал на славянската духовна музика, голяма земеделска изложба на славянските народи, соколски събор, както и отбелязване на стогодишнината от свикването на Първия славянски събор. Пак там, оп. 5, а. е. 481, л. 1–4.

[31] Такава е и оценката на американските специалисти за Източна Европа, работещи в ЦРУ. – National Archives and Record Administration. RG 263. Records of CIA. National Intelligence Estimates–33, November 7, 1951, 19.

[32] *Бобчев, С. С.* Цит. съч., с. 10.

Чавдар Митов

ОБРАЗОВАТЕЛНА И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ПОЛИТИКА НА СЪВЕТСКАТА ВЛАСТ В СЕВЕРЕН КАВКАЗ ПРЕЗ 20-те–30-те г. на XX ВЕК

През 1913 г. в своята статия „Марксизмът и националният въпрос" Сталин пише, че *„националният въпрос в Кавказ може да бъде разрешен само в духа на въвличане изостаналите нации и народности в общия поток на висшата култура"[1].* Както се вижда, болшевиките разглеждат образованието и културно-просветната дейност като важна част от своята политика по националния въпрос. Шнайдер отбелязва, че на практика още в първите дни след вземането на властта през октомври 1917 г. те си поставят за задача да ликвидират неграмотността сред населението, което се налага както за доброто функциониране на културните институции, така и за по-ефективното проникване на пропагандата сред обществото [2].

С особена сила това важи за пограничните райони, където на болшевиките им се налага да се борят не само с белогвардейците, но и с чуждестранните интервенти, които се стремят да наложат своето влияние над колкото се може по-голяма част от разпадащата се империя. За да спечелят борбата срещу своите противници, те трябва да привлекат на своя страна местното население (или поне по-голямата част от него), което в условията на Северен Кавказ означава да получат подкрепата на колкото се може повече от духовните водачи.

Както отбелязва И. Сулаев, мюсюлманското духовенство в Северен Кавказ отдавна се ползва с голямо влияние и самостоятелност, а в продължение на векове то е единствената пропагандна и идеологическа сила на обществото. То формира обществената психология и мирогледа на хората, тъй като няма друга идеология, която да се противопостави на исляма. В пълно подчинение на мюсюлманското духовенство се намира системата на народното образование, възпитанието и културата. По традиция духовенството се избира и издържа от мюсюлманските общини, като по такъв начин се изплъзва от контрола на държавата [3].

Решаването на въпроса за „пълноценното" интегриране на Северен Кавказ в състава на Руската империя изисква време, което обаче не достига на царското правителство. Необходимостта от закрепването на народите от региона в състава на „империята" остава като проблем за болшевиките. Според А. Малашенко пред тях остро стои въпросът за отношението към исляма, за борбата с него и с това как да бъде използван за закрепване на собственото им влияние в Северен Кавказ. Въпреки държавния атеизъм

трябва да се отбележи, че съветската власт се отнася доста прагматично към исляма. Още повече, че непосредствените изпълнители на техните решения принадлежат към коренното мюсюлманско население и прекрасно разбират невъзможността за тотална „атеизация" на Северен Кавказ (както впрочем и на другите мюсюлмански региони) [4].

Октомврийската революция от 1917 г. и последвалата я Гражданска война в Русия разделя мюсюлманското духовенство в Северен Кавказ на противници и поддръжници на болшевиките. Като цяло по-голямата част от кавказките народи са склонни да подкрепят новата власт, която им обещава големи права. Според А. Малашенко *„външният демократизъм на болшевиките"* изглежда много по-привлекателен, отколкото идеята за възстановяване на империята [5].

Основание за това дава приетата на 2 (15) ноември 1917 г. „Декларацията за правата на народите в Русия", която отменя всички привилегии на гражданите по религиозен и национален признак и провъзгласява равенство и суверенност на всички народи в страната без значение каква е тяхната религиозна и етническа принадлежност [6].

За мюсюлманите тези положения са конкретизирани от съветското правителство в „Обръщението към трудещите се мюсюлмани на Русия и Изтока" от 20 ноември (3 дек.) 1917 г., където се казва следното: *„Занапред вашите вярвания и обичаи, вашите национални и културни учреждения се обявяват за свободни и неприкосновени. Подреждайте своя национален живот свободно и безпрепятствено. Вие имате право на това"[7].* На 20 януари (2 февруари) 1918 г. е утвърден декретът „За свобода на съвеста, църковните и религиозни общности"[8], който е известен също така като декрет „За отделяне на църквата от държавата и училището от църквата" от 23 януари (5 февруари) 1918 г.[9] И. Сулаев подчертава, че този декрет е един от двата основни закона, регулиращи отношенията между държавата и църквата в Съветския съюз, който запазва своята юридическа сила чак до 1990 г.[10] С него църквата се отделя от държавата, училището от църквата и се провъзгласява правото на всеки гражданин да изповядва, която религия пожелае или да не изповядва никоя [11].

Заинтересовани от укрепването на своята власт, болшевиките не предявяват никакви претенции към мюсюлманите в Кавказ, като на първо време са доволни от тяхната лоялност. В годините на Гражданската война по-голямата част от мюсюлманското духовенство в Северен Кавказ не възприема болшевиките като противници и дори активно ги подкрепя. Болшевиките също се отнасят благосклонно към духовенството. Отчитайки неговата роля и влияние в обществото, те привличат най-влиятелните му представители в местните революционни комитети, съветите и селските комитети [12]. Това отношение на болшевиките към мюсюлманите от Северен Кавказ контрастира с мобилизацията, обявена от Деникин в

контролираните от него планински територии. В Дагестан, Чечения, Ингушетия, Осетия и Кабарда избухват въстания. Според К. Мяло това е една от причините за неуспеха на Доброволческата армия в Кавказ и за оттеглянето на „белите" от този регион през февруари – март 1920 г.[13]

Оттеглянето на Деникин от Северен Кавказ и преминаването на региона под властта на болшевиките не слага край на бойните действия. През септември 1920 г. избухва голямо антисъветското въстание под ръководството на Нажмутдин Гоцински, което обхваща значителни територии от Чечения и Дагестан. То е потушено през май 1921 г., но опасността от нови бунтове остава и съветската власт предпочита да провежда своята политика съобразно местните обичаи и традиции, отчитайки мненията на местните духовни ръководители.

Според Сталин проблемът допълнително се усложнява от това, че „тюркските народи" (с изключение на „незначителна част от Азербайджан") не са преминали през стадия на капитализма, сред тях няма или почти липсва пролетариат, над 90% от населението са неграмотни [14] и като цяло запазват *„патриархално-родовия"* или *„полупатриархалния-полуфеодалния"* бит [15]. При тези условия няма как да се говори за „класово съзнание" и на тази основа да се търси подкрепата на местното население. Сталин вижда решението на този проблем в „издигането на културното равнище на изостаналите народи". Той предлага да се развие широка мрежа от училища и просветни учреждения; да се развие устната и писмената съветска агитация на *„разбираем и роден"* език; в органите за управление и в администрацията да се привличат местни хора, които познават бита, нравите, обичаите и езика на местното население; да бъдат привлечени *„и без това малобройните групи от местни интелигенти"*, които не са партийни членове, но са лоялни към властта и биха й сътрудничели [16].

Подчинявайки националната политика на текущия момент и позовавайки се на програмата на РКП(б), Сталин отбелязва: *„...ако например дагестанските маси, силно заразени с религиозни предразсъдъци, вървят след комунистите „въз основа на шариата", то ясно е, че преките мерки за борба с религиозните предразсъдъци в тази страна трябва да бъдат заменени с косвени, по-предпазливи мерки... Накратко: от кавалерийските набези за „незабавната комунизация" на изостаналите народни маси трябва да се премине към внимателна и обмислена политика на постепенното въвличане на тези маси в общия поток на съветското развитие"[17].*

В потвърждение на тази своя позиция на Конгреса на народите от Дагестан, проведен на 13 ноември 1920 г. (в разгара на предвожданото от Нажмутдин Гоцински въстание), Сталин заявява следното: *„...Дагестан трябва да се управлява според своите особености, своя бит и обичаи. Ние имаме сведения, че шариатът има сериозно значение всред дагестанските народи. Ние узнахме също така, че враговете на съветската власт разпростра-*

няват слухове, че съветската власт забранява шариата. Съветското правителство смята шариата за също така безспорно, обикновено право, каквото имат и другите народи, населяващи Русия. Ако дагестанският народ желае да запази своите закони и обичаи, то те трябва да бъдат запазени"[18].

Политиката, която провеждат болшевиките по отношение на Северен Кавказ, е съобразена с факта, че мюсюлманското духовенство оказва значително влияние върху обществено-политическата и социално-икономическата обстановка в региона, а числеността му е относително висока чак до 30-те години на XX в.[19] В Севернокавказкия край, който включва Чечения, Ингушетия, Кабардино-Балкария, Карачай, Черкесия, Адигея и Северна Осетия, по данни от 1927 г. има 1473 джамии с 2508 души духовенство, 159 мектебета [20] с 4742 ученика и 51 медресета [21] с 626 учащи се в тях. По-голямата част – 949 (64,4%) от джамиите, 151 (95%) от мектебетата и 34 (66,6%) от медресетата се намират на територията на Чечения и Ингушетия, които държат и абсолютния рекорд по броя на учащи се в тези училища – 4642 (97,9%) в висшите и 526 (84%) в средните (респективно – висшите) училища. И докато в Кабардино-Балкария и Карачай духовните училища се закриват, то в Чечения и Ингушетия броят им се увеличава, достигайки общо 210 училища с 5368 ученици[22]. Към тези данни трябва да се прибавят и членовете на тарикатските ордени, които със своята сплотеност и строга дисциплина представляват не само обществена, но и военна сила [23].

Посочените по-горе данни ясно показват колко силно е влиянието на исляма в Североизточен Кавказ. Те обясняват разликата в действията на болшевиките спрямо вярващите и духовенството в този регион в сравнение с онези от централните части на РСФСР [24]. От средата на 20-те години обаче съветската власт започва да се чувства по-уверена и преминава в „настъпление". ОГПУ [25] разработва план от оперативни мерки за ликвидиране на огнищата на враждебните групи и започва да затяга обръча около Нажмутдин Гоцински и неговите сподвижници, които след потушаването на въстанието през 1921 г. се укриват в планините и продължават подривните си действия срещу съветската власт.

Паралелно с военните действия започва „настъпление" на съветската власт и в духовната сфера. Болшевиките си дават сметка, че за постигането на целите в политически план им е необходима и „революция" в съзнанието на хората. Това на практика означава, че трябва да бъдат извършени промени в едно многонационално общество, в което всеки етнос има свои вековни традиции. Съветските власти възнамеряват да решат този въпрос по пътя на образованието. Болшевиките ясно разбират, че докато то е обвързано с която и да е религия, именно тя ще формира (както вече беше споменато) съзнанието и мирогледа на съответната общност. Това на практика напълно противоречи на тяхната доктрина

и поради това целта е общността да се откъсне от влиянието на духовенството и да бъдат поставени основите на едно светско (по характер) и съветско (по същност) образование. Съветската власт приема редица законодателни актове, които полагат основите на просветната дейност като постановленията „За националните училища и взаимоотношенията между Народните Комисариати на просвещението и националностите" от 13 юли 1918 г. и „За ликвидиране на неграмотността сред населението на РСФСР" от 26 декември 1919 г. Образователните процеси в Северен Кавказ са забавени от Гражданската война и на практика началото им е поставено след нейното завършване. На 18 юли 1921 г. излиза постановлението на СНК [26] на Планинска АССР „За ликвидиране на неграмотността". Това постановление предвижда всички граждани на републиката на възраст от 14 до 30 години в рамките на една година да премина задължително обучение по огрaмотяване на роден или руски език [27]. Резултатите от първата учебна година обаче са незадоволителни и СНК на Планинска АССР приема декрет „За ликвидиране на неграмотността сред горските племена на роден език". Във връзка с това решение СНК възлага на Народния комисариат по просветата спешно да изработи азбука, която да се базира на обща за всички планински народи основа. В качеството на такава е избрана латиницата, която започва да заменя кирилицата в Северна Осетия и арабската писменост, използвана от останалите планински народи в Северен Кавказ. Процесът на въвеждане на новата писменост, както и издаването на учебни помагала на съответния език, се разтеглят във времето, като на някои места са въведени едва към 1932 г.[28] Откриват се училища от различни степени, които според езика, на който се води обучението в тях, се делят на местни (със съответния език на обучение), руски и смесени.

Въпреки всички положени усилия от страна на новата власт като създаване на извънаредни комисии за ликвидиране на неграмотността, откриването на т.нар. „ликвидационни пунктове" за обучение на неграмотни, откриването на училища и т.н. не може да се каже, че през 20-те години са постигнати задоволителни резултати в сферата на образованието в Северен Кавказ [29]. Главната причина за това е, че там все още продължават да действат мюсюлманските духовни училища, които се явяват алтернатива на съветските.

Въпреки че още в началото на 1918 г. е публикуван декрет, с който църквата се отделя от държавата, а училището от църквата, на практика броят на мюсюлманските училища в Северен Кавказ непрекъснато нараства. Както отбелязва И. Сулаев, именно 20-те години на XX в. бележат връхната точка в броя на медресетата (в Северен Кавказ), които многократно надвишават този на държавните общообразователни училища [30]. Последните функционират много лошо поради изключително ниската им

посещаемост и съветските власти вземат мерки, за да променят това положение.

От средата на 20-те години по административен път се определя преподаването на мюсюлманско вероучение, а мектебетата и медресетата подлежат на задължителна регистрация в окръжните отдели на народното образование. През май 1928 г. Политбюро на ЦК на ВКП(б) взема решение да бъдат закрити всички мюсюлмански училища, но в отделни райони на Дагестан те съществуват напълно легално (паралелно със съветските училища) чак до втората половина на 30-те години на XX в.[31]

Успоредно с политиката за изтласкване на мюсюлманското духовенство от сферата на образованието съветските власти издават редица постановления и инструкции, с които искат да ограничат влиянието му в обществото и да го лишат от неговата финансова и материална база. От 1924 г. започва процес на поетапно изземване на вакъфите и предаването им на селскостопанските кооперации и създадените още в началото на 20-те години селски комитети за взаимопомощ, към които се пренасочва и задължителната за мюсюлманите милостиня (закят).

През 1926 г. е забранено „двуженството или многоженството", а учителите в медресетата са обложени с данък като лица, занимаващи се със „свободна професия". В началото на 1927 г. началниците на районните и градските отдели на милицията са задължени да пресичат действията на духовенството за сключване на брак по шариата и да привличат провинилите се под отговорност според Наказателния кодекс на РСФСР [32]. Както отбелязва А. Малашенко, в средата на 20-те години съветската власт вече не се нуждае от подкрепата на шариата и мюсюлманското духовенство, а партийните функционери започват да се отнасят към исляма като към идеологически конкурент, *„враждебен на болшевизма"[33].*

Главният удар на властите обаче е нанесен по джамиите. Трябва да се отбележи, че за мюсюлманите те не са само място за молитва, но и център на културния живот на общността. В условията на Северен Кавказ, където местните партийни и съветски работници са тясно свързани с мюсюлманските общини и религиозната върхушка, е особено показателен фактът, че дори през 1928–1929 г. те пряко или косвено подпомагат изграждането на нови джамии. Постановлението на ВЦИК от 17 септември 1928 г. предвижда сградите и култовите съоръжения на всички вероизповедания да бъдат предадени на държавните културно-просветни учреждения преди всичко за начални училища и клубове. Планомерното закриване на молитвените храмове започва на 23 февруари 1929 г. с инструкцията за използване на помещенията на религиозните обединения, издадена от административно-организационното управление на НКВД на РСФСР. Постановлението на Политбюро от 24 януари 1929 г. приравнява религиозните организации към контрареволюционните, а друго

постановление на Съвета на народните комисари на СССР от 21 май 1929 г. обявява свещенослужителите, живеещи в селските райони, за кулаци [34].

На 8 април 1929 г. е прието Постановлението на ВЦИК и СНК на РСФСР „За религиозните обединения"[35], според което всички религиозни обединения и вероизповедания подлежат на задължителна държавна регистрация. Това е вторият от двата основни документа, който урегулира отношенията между властта и духовенството. Той запазва юридическата си сила чак до 1990 г. Постановлението № 329 на НКВД на РСФСР „За регистрация на религиозните обединения" от 10 октомври 1929 г. задължава всички да се пререгистрират до 1 май 1930 г., а онези, които не се регистрират, се обявяват за закрити [36].

Започва масовото закриване на джамии и молитвени домове. Тези действия съвпадат с колективизацията и на редица места в Северен Кавказ избухват бунтове, често оглавявани от духовници и бързо придобиващи религиозна окраска. Те карат централната власт да отслаби натиска си към религията [37], но това кратко отстъпление в борбата с нея просъществува до постановлението на Политбюро на ЦК на ВКП(б) от 15 януари 1933 г., което изисква от местните власти „решително изкореняване на контрареволюционните елементи чрез изпращане в концлагери за дълъг период и да не се спират пред използването на висшата наказателна мярка спрямо найзлонамерените"[38]. Приемането на конституцията от 1936 г. утвърждава съветската власт в региона и в края на 30-те години са закрити по-голямата част от църквите, джамиите и другите молитвени домове.

Не така стоят нещата обаче в Северозападен Кавказ, където влиянието на мюсюлманското духовенство е по-слабо, а интересите на вярващите почти съвпадат с целите на болшевиките. Поради тази причина в тази част на региона още през 20-те години всички средства са отнети от духовенството, а през 30-те са закрити всички джамии и духовни училища в Кабардино-Балкария, Карачай и Адигея, като тези процеси не срещат практически никаква съпротива [39].

Решителните действия от страна на съветското правителство спрямо мюсюлманското духовенство в Северен Кавказ са продиктувани от факта, че през втората половина на 20-те години на XX в. властта на болшевиките е относително стабилна и те решават да вземат нещата в свои ръце. След създаването на СССР наред с дългосрочната задача за „просвещаването" на по-изостаналите народи от покрайнините и привличането на местни кадри в управлението, като предстоящи задачи за решаване по националния въпрос Сталин посочва стопанското и промишленото развитие на изостаналите региони и борбата с остатъците от „великоруския" и „местния" национализъм. Той упреква както руските партийни кадри, които не зачитат обичаите на местните и се отнасят пренебрежително към тях, така и местните партийци, които често пъти преувеличават особеностите на местния бит и култура [40]. Пътят за разрешаване

на тези въпроси Сталин вижда в културната революция и заявява, че като първа крачка към това трябва да се направи *„началното образование задължително за всички граждани на страната без разлика на националност, а след това – и средното образование"[41].* Според него, без да се направи това, не е възможно нито културно развитие на страната, нито подемът на индустрията и селското стопанство, нито надеждната отбрана на страната. Тоест ключът към успеха е в ликвидирането на неграмотността, а това може да стане само ако се развият пресата, театрите, киното и другите културни институти на роден език [42].

Политиката по изтласкване на мюсюлманското духовенство от сферата на образованието скоро дава своят резултат. Шнайдер отбелязва, че броят на учащите се в съветските училища в Северен Кавказ (без Дагестан) за учебната 1929–1930 година е 78 657 ученици, като това надхвърля общия брой на учащите се в духовните училища от най-добрия им период – до 56 068 души за периода 1924–1926 г.[43]. През 30-те години на XX в. в Северен Кавказ се откриват голям брой училища от различни степени включително и висши, а през втората половина на периода започва преминаване към задължителна седемгодишна форма на обучение.

Продължава процесът за стимулиране на местни кадри за постъпване във вишите учебни заведения (включително в Москва и Ленинград), като за целта се отпуска определена квота, която обаче често пъти остава непопълнена. В процеса на обучение на местни младежи във висшите училища започват да изпъкват тяхната неподготвеност и формализмът при подбора на кандидатите за запълване на квотите. Като един от главните проблеми изпъква незнанието на руски език, което пречи на планинците (а и не само на тях) да се обучават във ВУЗ-овете. Това налага по административен път да бъде урегулирано изучаването на руски език, като елемент за социално общуване между народите в СССР.

На 13 март 1938 г. излиза постановление на СНК и ЦК на ВКП(б) – „За задължително изучаване на руския език в училищата на националните републики и областите". Заедно с това за всички народи в СССР, с изключение на грузинци и арменци, официална писменост става кирилицата. В периода 1937–1938 г. всички автономии в Северен Кавказ преминават от латиница на кирилица, като бързината, с която това е направено, контрастира с мудното въвеждане на латиницата през 20-те години на XX в.[44] Въпреки трудностите и не напълно изпълнените планове, като цяло може да се отбележи положителният резултат от образователните реформи в Северен Кавказ, за което говори фактът, че в началото на 40-те години 53% от учителите и 50% от медицинския персонал в региона са представители на местното население [45].

Успоредно с реформите в образованието на територията на Северен Кавказ се развива и мащабна културно-просветна дейност. Откриват се

библиотеки, селски читалища, а от втората половина на 20-те години на XX в. се появяват народни домове, селски домове и клубове. За мащабите на тази дейност можем да съдим от данните приведени от Шнайдер, според които през 1937 г. броят на културните учреждения в Карачаево-Черкесия е 159, а в Адигея – 227 (67 клуба, 103 библиотеки и 57 селски читалища); през 1940 г. в Чечено-Ингушетия работят 214 библиотеки и 285 клуба, а в Северна Осетия – 172 клуба и 164 библиотеки; през 1941 г. в Кабардино-Балкария има 200 клуба и 230 библиотеки [46].

Важно място в националната политика на болшевиките заемат издателската дейност, развитието на пресата и литературата на различни национални езици. През 20-те и 30-те години на XX в. в Северен Кавказ се издават редица вестници, списания и книги на съответния национален език, като преобладава литературата с идеологически характер [47].

Разгледаните по-горе процеси показват, че мюсюлманската общност в Северен Кавказ е доста неоднородна. Макар че планинското население, изповядващо исляма, се отличава с висока степен на религиозност, то на практика съществуват съществени различия както във вероизповеданието, така и в отношението им към съветската власт. Различията се проявяват именно когато се активизира атеистичната пропаганда и действията на партийните и съветски органи. Борбата срещу духовенството, религията (като цяло) и деислямизацията в Чечения, Ингушетия и Дагестан е много по-трудна и процесите там протичат много по-сложно, отколкото в Северозападната част на региона.

В средата на 20-те години настъпва разрив в отношенията между болшевиките и тази част от мюсюлманското духовенството, която ги поддържа по време на гражданската война. Основната причина е, че болшевиките вече не се нуждаят от подкрепата на духовенството и преминават към открита атеистична политика [48]. Въстанието на Нажмутдин Гоцински също оказва огромно влияние върху политическата ситуация в Северен Кавказ през втората половина на 20-те години. В Москва, Темир-Хан-Шура и Владикавказ са разработени мерки за укрепване на властта. Главният удар е насочен срещу влиянието на мюсюлманското духовенство. За да бъде то лишено от икономическа база, започва постепенно извземване на вакъфната собственост, а за да се намали влиянието му, постепенно се откриват светски училища и паралелно с това се затварят духовните. Мрежата от мюсюлмански училища в началото на 30-те години практически престава да съществува. В отговор на всичко това радикално настроеното духовенство призовава да се бойкотират съветските училища, съдебните органи и т.н. От края на 1928 г. започва борба на властите срещу духовенството, което е обвинено, че представлява голяма социална опасност [49].

За разлика от североизточната част на северозапад, където авторитетът на духовенството е по-нисък, мероприятията по закриване на духовните училища и изземване на закята и вакъфите от духовенството получават огромна подкрепа от страна на местното население[50].

Както отбелязва А. Малашенко, втората половина на 20-те и 30-те години на XX в. са най-активният период в борбата на съветските власти срещу религията и срещу исляма в частност[51]. Причините за този сблъсък изглежда не будят никакви съмнения. Като всяка една религия болшевишката идеология и социокултурна система претендира за абсолютен контрол над обществото, което неминуемо води до сблъсък с „конкурентите". Съществена роля в тази борба, наред с репресивните мерки, се отделя и на културно-просветната дейност. Въпреки негативизма от репресиите, както отбелязва Шнайдер, не може да се отрече, че провежданата от болшевиките политика в сферата на културата и образованието е насочена към повишаване на националното самосъзнание на севернокавказките народи, развитието на националните езици и създаването на културни институти, които преди са били неприсъщи за повечето от тях [52].

БЕЛЕЖКИ

[1] *Сталин, И. В.* Марксизмът и националният въпрос. – Съчинения. Т. 2. С., 1949, с. 295.
[2] *Шнайдер, В. Г.* Советское нациестроительство на Северном Кавказе (1917 – конец 1950-х гг.): закономерности и противоречия. Армавир, 2007, 82–83.
[3] *Сулаев, И. Х.* Общественно полезная деятельность Духовного управления мусульман Северного Кавказа хорошо известна уполномоченному Совета... Документы ГАРФ и ЦГА Республики Дагестан о взаимоотношениях институтов государства и ислама второй половины XX в. – Отечественные архивы,2006, № 2.
http://www.rusarchives.ru/publication/sulaev.shtml
[4] *Малашенко, А. В.* Исламские ориентиры Северного Кавказа. М., 2001, с. 36.
http://www.kursach.com/biblio/0002003/000_1.htm
[5] Пак там, с. 36.
[6] „Декларация прав народов России". 2 (15) ноября 1917 г. – В: Декреты Советской власти. М., 1957. Т. 1, 39–41. http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/peoples.htm
[7] „Обращение к трудящимся мусульманам России и Востока" 20 ноября (3 декабря) 1917 г. Пак там, 113–115. http://constitutions.ru/archives/2458/26
[8] Декрет „О свободе совести, церковных и религиозных обществах" 20 января (2 февраля) 1918 г. Пак там, 373–374. http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/religion.htm
[9] Вечерта на 20 януари 1918 г. се провежда заседание на Съвета на народните комисари, на което е утвърден декретът „За свободата на съвестта, църковните и религиозни общности" (Декрет „О свободе совести, церковных и религиозных обществах"), а на 21 януари сутринта текстът му е публикуван във вестниците „Правда" и „Известия". Незнайно защо обаче този документ се датира на 23 януари (5 февруари) 1918 г. като декрет „За отделяне на църквата от държавата и училището от църквата" (Декрет „Об отделении церкви от государства и школы от церкви").
[10] *Сулаев, И. Х.* Государство и мусульманское духовенство в Дагестане 1920–1930-х годов: из истории отношений. – Отечественна история, 2007, № 6, 144–155.
[11] Декрет „О свободе совести, церковных и религиозных обществах" 20 января (2 февраля) 1918 г. – В: Декреты Советской... 1957. Т. 1., 373–374.
http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/religion.htm

[12] *Сулаев, И. Х.* Государство и мусульманское духовенство... 2007, 144–155.; *Малашенко, А. В.* Исламские ориентиры... 2001, с. 39., http://www.kursach.com/biblio/0002003/102.htm
[13] *Мяло, К. Г.* Россия и последние войны XX века (1989–2000). К истории падения сверхдержавы. М., 2002, с. 322.
[14] Това се потвърждава и от приведените от Шнайдер различни данни, според които грамотността сред планинското население към 1917 г. е следната: Чечения – 0,8–0,84%, Ингушетия – 3%, Балкария – 0,9–2%, Кабарда – 2,1% и т.н., като най голям е процентът на грамотност сред осетинците – 10–14,7%. Вж. Шнайдер, В. Г. Советское нациестроительство..., с. 83.
[15] *Сталин, И. В.* Съчинения. Т. 5. С., 1951, 21–22.
[16] *Сталин, И. В.* Съчинения. Т. 4. С., 1949, 198–199, 300–303.
[17] Пак там, с. 304.
[18] Пак там, с. 331.
[19] *Сулаев, И. Х.* Государство и мусульманское духовенство..., 2007, 144–155.
[20] Мектеб – начално мюсюлманско училище.
[21] Медресе – средно или висше мюсюлманско училище.
[22] *Кратов, Е. В.* Ислам в Северо-Кавказском крае (1924–1934 гг.). – Гуманитарная мысль Юга России, 2005, № 1, 109–117.
[23] По-подробно, пак там.; *Сулаев, И. Х.* Мусульманское духовенство Дагестана и власть: история взаимоотношений (1917–1991 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Махачкала 2009.
http://dibase.ru/article/11012010_sulaevikh
[24] РСФСР – Руска съветска федеративна социалистическа република.
[25] ОГПУ – Обединено държавно политическо управление.
[26] СНК – Съвет на Народните Комисари.
[27] *Шнайдер, В. Г.* Советское нациестроительство..., 83–84.
[28] По-подробно, пак там, 87–89.
[29] Пак там, 84–87.
[30] *Сулаев, И. Х.* Государство и мусульманское духовенство..., 2007, 144–155; *Сулаев, И. Х.* Мусульманское духовенство... Автореферат..., 2009.
http://dibase.ru/article/11012010_sulaevikh
[31] Пак там.
[32] Пак там.
[33] *Малашенко, А. В.* Исламские ориентиры..., 2001, 39–40.
http://www.kursach.com/biblio/0002003/102.htm.
[34] Пак там.
[35] Постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 8 апреля 1929 г. „О религиозных объединениях". http://cddk.ru/gos_i_religia/history/sov-law/009.htm
[36] Сулаев, И. Х. Государство и мусульманское духовенство... 2007, 144–155; Сулаев, И. Х. Мусульманское духовенство... Автореферат... 2009.
http://dibase.ru/article/11012010_sulaevikh
[37] Тезисите на ЦК на ВКП(б) „За недопустимостта на изопачаването на партийната линия в областта на борбата с религията" от юни 1929 г. и знаменитото постановление на ЦК на ВКП (б) "За борба с изкривяването на партийната линия в колхозното движение" от 14 март 1930 г. задължават местните власти да прекратят закриването на молитвените домове по административен ред. Крайностите на някои местни власти по закриване на джамии са оценени като *„извращаване на линията на партията и правителството"*. Част от затворените храмове са открити отново, а на места са проведени показни процеси срещу активисти и длъжностни лица по обвинения в *„изопачаване на директивите на правителството по въпросите за закриване на джамии"* и *„самоволно закриване на джамии от длъжностни лица"*. Пак там.
[38] Пак там.
[39] *Кратов, Е. В.* Ислам в..., 2005, 109–117.
[40] *Сталин, И. В.* Съчинения. Т. 5. С., 1951, 155–165, 202–238, 249–286.
[41] *Сталин, И. В.* Съчинения. Т. 11. С., 1952, с. 300.

[42] Пак там, 300–301.
[43] *Шнайдер, В. Г.* Советское нациестроительство..., с. 86.
[44] По-подробно за гореописаните процеси виж: Пак там, 86–98.
[45] Пак там, с. 98.
[46] Пак там, с. 99.
[47] По-подробно, пак там, 99–103.
[48] *Малашенко, А. В.* Исламские ориентиры..., 2001, 40–41, http://www.kursach.com/biblio/0002003/102.htm
[49] *Донго, Х.-М. М.* Повстанческое движение в Дагестане и Чечне в 20-х годах XX века. – В: Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза. М., 2005, 270–281.
[50] *Малашенко, А. В.* Исламские ориентиры..., 2001, 40–41, http://www.kursach.com/biblio/0002003/102.htm
[51] Пак там, 39–40.
[52] *Шнайдер, В. Г.* Советское нациестроительство..., с. 103.

Ася Атанасова

ПРОПУСНАТАТА ВЪЗМОЖНОСТ. МЕНШЕВИКИТЕ ПРЕЗ 1917 г.

Меншевизмът се ражда като политическо течение през 1903 г. по време на Втория конгрес на Руската социалдемократическа работническа партия (РСДРП). Ако се проследи зараждането на тази партия, ще се види, че разкольт в нея е исторически заложен. До 1917 г. меншевизмът се развива и променя, претърпява множество трансформации, участва активно в политическия и обществен живот на Русия. До тази година меншевиките остават в рамките на РСДРП заедно с болшевиките [1], но нито за ден не са съгласни с поетия път от техните съпартийци. Меншевиките са тези, които започват да се борят срещу болшевиките още от самото им обособяване като фракция, а и преди това, преди още Ленин да започне да нарича така своите последователи [2]. Никъде другаде борбата между социалдемократите не е толкова жестока и с такива последствия както в Русия.

Меншевиките са критикувани, че се опитват да вземат наготово модела на западната социалдемокрация и да я приложат в своята страна, тоест че се опитват да правят политика по лесния начин, без да влагат творчество. Напротив, Ленин иска да пречупи всичко през руската действителност, като създаде партия от „нов тип". Но ако се вгледаме по̀ надълбоко в тези процеси, ще видим, че лесният път е избран от болшевиките, а не от меншевиките. Първите ще заменят западната терминология с руска, ще са по-близо до народа и до неговата душевност, ще му обещаят това, което иска, а и това, което се очаква от тях (друг е въпросът дали ще го изпълнят). И което е по-важно, тази тактика вероятно ще им гарантира успех и реализиране на основната им цел – вземането на властта.

Меншевиките тръгват по трудния път – да променят мисленето и светогледа на руския народ, да го накарат сам да вземе в ръце своята съдба, да престане да бъде политически инертен. Те искат Русия да прилича на Западна Европа с нейния парламентаризъм и демокрация. Това не е ли задача, която е била обречена на неуспех още в самото начало?

Политическият живот на меншевиките от 1903 до 1917 г. не е лек и това се дължи не толкова на неблагоприятната обстановка, в която са принудени да работят, а на постоянните атаки от страна на болшевиките. Омразата на Ленин към тях е лесно обяснима. Постепенно меншевиките се превръщат в негов основен враг, поставят под съмнение революцията на всяка цена, диктатурата на пролетариата, склонни са към съвместна работа с либералите и са готови да превърнат РСДРП в масова и легална организация на работ-